

"ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ" В ДІЯЛЬНОСТІ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

В статье рассматриваются гендерные аспекты развития украинского национального движения середины XIX в. Освещена проблема постановки и решения "женского вопроса" в деятельности Кирило-Мефодиевского общества.

The gender aspects of Ukrainian national movement development in the middle of the XIX century are examined in the article. The problem of raising and decision of "woman question" in activity of Kirilo-Mephodievskogo association is lighted up.

Зародження жіночого руху в Російській імперії сучасна історіографія відносить до кінця 50-х років XIX ст. Одним з найважливіших чинників його становлення і розвитку в Україні було так зване "жіноче питання", яке було задеклароване в документах Кирило-Мефодіївського товариства і стало важливою складовою національного руху. До цього питання звертались сучасні дослідниці жіночого руху і гендерних проблем М. Богачевська-Хом'як, І. Жеребкіна, Л. Смоляр [1-4]. Проте проблема започаткування "жіночого питання" в Україні не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Мета статті: розглянути гендерні аспекти діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, його ролі в обґрунтуванні "жіночого питання" та його популяризації в Україні.

Кирило-Мефодіївське товариство – національна політична організація у Наддніпрянській Україні, поява якої наприкінці 1845 р. ознаменувала завершення першого етапу українського руху і закладення міцного підґрунтя для наступної боротьби за національне відродження. Утворення організації кирило-мефодіївців, їх програмні документи свідчать про зародження нових тенденцій національного руху в ідейному та організаційному аспектах, серед яких вирізняється ідея емансипації жінок та їх участі у боротьбі за створення громадянського суспільства в Україні.

Засновниками товариства були М. І. Костомаров, який працював учителем першої Київської гімназії, а згодом ад'юнкт-професором Київського університету, випускник цього ж закладу, учитель полтавського кадетського корпусу В. М. Білозерський, чиновник канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора М. І. Гулак. На основі дуже суперечливих, обережних,

часто неправдивих свідчень на допитах учасників все-таки можна зробити висновок, що ядро організації склалося наприкінці 1845 р. – на початку 1846 р. Зі свідчень М. Костомарова на допиті 7 травня 1847 р. видно, що познайомився він з В. Білозерським і М. Гулаком у м. Києві наприкінці 1845 р. Обоє юнаків вважав обдарованими чудовими здібностями, котрі мали відмінну освіту і хороші знання слов'янських мов і історії. Водночас із засновниками, можливо й трохи пізніше, вступили до Кирило-Мефодіївського товариства Т. Г. Шевченко, поет, художник, співробітник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів; письменник, учитель П. О. Куліш, учитель Д. П. Пильчиков, студенти Київського університету О. О. Навроцький, І. Я. Посада, Г. Л. Андрузький, О. В. Маркович, О. Д. Тулуб, поміщик М. І. Савич.

Засновники назвали свою організацію "Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія". У процесі слідства над кирило-мефодіївцями після розгрому організації жандарми запровадили назву "Україно-слов'янське товариство". Термін "Кирило-Мефодіївське братство", що утвердився в науковій літературі, першим запровадив у своїх спогадах П. О. Куліш.

Засновників товариства зблизила "любов до занять наукою про слов'янство", яку прагнули поширювати серед населення України, у тому числі і серед жінок [5, с. 295-296]. Це підтверджував В. Білозерський, автор "Статуту Слов'янського товариства": "Діяти на уми молодих людей і жінок з метою, прийнятою товариством [*як програмою дій* – Л. П.] і допомагати всіма засобами тим із них, які можуть бути корисні, для підготовки товариства до нового порядку роботи...". Вказував на необхідність "впливати на розум жінок" з метою визначення основних напрямків "їх виховання в дусі слов'янської ідеї" [5, с. 393].

Головні програмні ідеї кирило-мефодіївців викладено у першій і частково у другій частинах "Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія", "Законі Божому (Книзі буття українського народу)", прокламації "Брати українці!", поясненні В. М. Білозерського до статуту організації. Вже сама наявність статуту товариства і програми, яку братчики назвали "Законом Божим", свідчить про те, що товариство досягло певного рівня організаційної визначеності. Автором "Книги буття українського народу" та вище зазначеної листівки-звернення був М. І. Костомаров. Про їхні світоглядні погляди свідчать також записки В. М. Білозерського про народну освіту, М. І. Костомарова про панславізм, М. І. Савича про емансипацію жінок у суспільстві, листи, художні й публіцистичні твори, свідчення під час допитів.

Провідною ідеєю членів Кирило-Мефодіївського товариства було здобуття політичної незалежності та створення самостійної української держави. За програмними документами товариства, цього ж мали домогтися всі слов'янські нації. У кожній слов'янській державі передбачалося знищення станів, створення громадянського суспільства з повною політичною рівністю його громадян і вільним волевиявленням, обрання "правління народного та "свого правителя" на певний період ("на года") [5, с. 151, 170]. Так, у другому пункті розділу "Головні ідеї" "Статуту Слов'янського товариства" вказувалося на те, що "кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність". Третій пункт наголошував на тому, що "кожне плем'я повинно мати правління народне і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і становищем". Як бачимо, окремо про статеву рівність не йдеться, тому що "повна рівність" виключає будь-яке приниження громадян майбутнього утворення. У пункті п'ятому вказано на те, що при такій рівності головною умовою участі громадян в управлінні повинні бути рівень їх освіти і високі моральні якості. За переконанням братчиків, в управлінні кожною слов'янською державою та союзами останніх повинні мати перевагу тільки ті, хто мав достатню освіту й високу моральність [5, с. 151-152].

У відповідності з встановленими правилами, до товариства приймалися представники всіх слов'янських племен незалежно від станового походження. Між його учасниками мала панувати повна рівноправність. Товариство в цілому і кожний його член мали діяти згідно з євангельськими правилами любові і терпіння. Принцип "Мета освячує засіб" братчики відкидали, тому що вважали його "безбожним".

У статуті вказувалося на те, що товариство втілюватиме у життя свою політичну програму шляхом виховання молоді, поширення програмних ідей через літературу, збільшення кількості членів своєї організації. Закріплення у програмних документах положення про необхідність виховання жінок у дусі слов'янської ідеї при більш тривалому існуванню товариства неминуче сприяло б залученню їх до участі у його діяльності. Цього не сталося виключно через брак часу. Сама постановка питання виховання жінок була досить актуальною і співзвучною з питанням емансипації жінки, що активно обговорювалось у цей час у європейських країнах. Але братчики висунули завдання національного виховання жінки, що фактично до започаткування жіночого руху в Україні на довгі роки визначило його особливості і стало дороговказом на довгі роки поневірянь і боротьби.

У "Книзі буття українського народу" п. 108 проголошувалося: "І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар". А у пункті 109 стверджувалося, що Україна буде незалежною – "непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським". Логічним продовженням цієї тези став пункт 5 звернення "Брати українці!", в якому гласилось: "Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було овсі [завсім – Л. П.] [5, с. 151, 169, 170]. Очевидно, що братчики передбачали ліквідацію в кожній слов'янській державі самодержавного монархічного ладу і встановлення демократичного республіканського, чи то президентської, чи то парламентарної республіки, де буде відсутнє будь-яке поневолення людини [5, с. 152].

Провідна ідея товариства – створення незалежної держави пролизує фактично всі програмні документи. І, очевидно, що це було переконання всіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства. Тому твердження багатьох дослідників минулого про те, що серед них сформувалося два протилежних крила (течії) не відповідає дійсності.

В. М. Білозерський у поясненні до статуту товариства писав: "Щасливі ті, у кого національне самоусвідомлення настільки сильне й тверде, що ніяка зовнішня сила неспроможна підкорити сили духовної; народ збереже тоді й свою самостійність і вільний розвиток: і ось мета, до якої повинен прагнути всякий народ, бо горе тому, хто потрапить у неволю!". Далі автор змалював жалке становище у якому опинилася Україна, приєднавшись до Росії "на основі своїх власних прав": її правами, усім українським зневажено, на український народ накинута важке ярмо і він відчуває себе чужинцем на своїй рідній землі; якщо такий стан триватиме й далі, то загине душа народу, зникне українська нація. Акцентував увагу на необхідності усвідомлення величності і "важливості подвигу своїх предків". Закликав не бути байдужими і перестати залишатися "спокійними свідками неправди". Застерігав, "якщо нас не навчить приклад загиблих народностей, якщо ми не потурбуємося про свою спадщину, то по справедливості на нас очікуватиме подібна доля". Тому на його думку, справжні сини і дочки своєї вітчизни повинні докласти всіх зусиль для того, щоб вирвати її з неволі, щоб домогтися "втілення в ній свободи, братньої любові і народного благополуччя, незалежного розвитку тієї ідеї, яка вкладена

творцем у сутність нашого народу". Логіка думки В. М. Білозерського зводилася до одного: необхідно домогтися незалежності України. При цьому було висловлене таке зауваження: "Зрозуміло, зрештою, що окреме її існування неможливе; вона буде перебувати між декількома вогнями, буде утискувана і може зазнати ще гіршої долі, ніж поляки". А тому єдиним засобом забезпечення гарантії національних прав може стати "об'єднання слов'янських племен в одну сім'ю під охороною закону, любові й свободи кожного" [5, с. 394.].

Це був період, коли українська інтелігенція все більше проникалася просвітницько-демократичними ідеями, сформованими як на місцевому ґрунті, так і в європейських просторах. Суспільно-політичні переконання тогочасних передових українців-інтелігентів складалися здебільшого як протест проти національного, політичного та соціально-економічного гніту українського народу з боку Російської імперії. В. Білозерський акцентував увагу на тому факті, що ідеї товариства базувалися на власних переконаннях його засновників. "Ніхто нас не спрямовував і ні від кого ми не навчалися: думки були приведені в рух одними вченими заняттями, що стосуються слов'ян" [5, с. 412].

Кирило-Мефодіївське товариство передбачало здійснювати свою програму здебільшого шляхом виховання молоді і жіноцтва, розвитку української літератури. Планувалось розширення складу учасників товариства і коло їх обов'язків. Тому у своїй практичній роботі його члени особливої ваги надавали проблемі освіти широких народних мас. Про це свідчить їхнє листування, записка В. М. Білозерського про заснування і організацію роботи сільських шкіл, "Проект досягнення можливого ступеня рівності й свободи (переважно у слов'янських землях)" Г. Л. Андрузького, робота М. І. Савича "Визволення жінки" [5, с. 388-390; 6, с. 76].

Діячі Кирило-Мефодіївського братства у контексті своїх програмних завдань зробили спробу обґрунтування ідеї жіночої емансипації, а також необхідності зміни статусу жінки у тодішньому суспільстві. Серед вилучених документів при аресті братчиків були матеріали, які свідчать про їх негативне ставлення до принизливого становища жінки, а також намагання обґрунтування його покращення. Праця Миколи Савича "Визволення жінки", вилученої при його арешті, була представлена як доказ звинувачення щодо революційності поглядів автора. Підставу для цього дало звучання проблеми емансипації жінки у контексті національного відродження. У роботі акцентувалася увага на тому факті, що без вирішення проблеми жіночого рівноправ'я у суспільстві досягнення соціальної справедливості неможливе: "Де рівність, там досконалість". Її досягнення розглядалося як одне

з головних завдань у формуванні майбутнього суспільства, серед важливих чинників якого було "покращення становища жінки" [6, с. 76]. Програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства свідчать про те, що його діячі передбачали поширення ідей братства серед жінок. Необхідність такого завдання вбачалась у першу чергу в тому, що жінки мали виховувати дітей у дусі слов'янської ідеї [5, с. 3]. Таким чином, в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства вперше знаходимо спробу обґрунтування жіночого питання.

Своєрідним свідченням про націленість кирило-мефодіївців на пропаганду своїх програмних ідей серед жіноцтва є полеміка між О. В. Маркевичем та його родичкою К. І. Керстен, яка велася ними листовно. Судячи зі змісту їх листування, О. Маркевич надсилав їй для читання літературу, підбираючи відповідно до своїх переконань з тим, щоб жінка глибше ознайомилася з ідеями діячів слов'янського відродження, зрозуміла "прагнення і інтереси освічених малоросів". Таким чином К. І. Керстен отримала від Маркевича статтю Я. Коллара "Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями", надруковану в "Отечественных записках" 1840 р., працю П. О. Куліша "Повесть об украинском народе", поему Т. Г. Шевченка "Сон".

У своїх листах О. В. Маркович до К. І. Керстен, найімовірніше, доводив оригінальність і самобутність української мови, її великі функціональні можливості, вказував на необхідність пробуджувати в українців патріотизм, порушував питання про можливість майбутнього політичного об'єднання слов'янських народів тощо [6, с. 102-104, 125]. Очевидно, він з таким натхненням прагнув переконати свою адресатку у тому, що вона, далека від українських проблем, проникнеться співчуттям і розумінням справи. Проте О. В. Маркович у справі національного виховання русофобки потерпів поразку. К. І. Керстен не прийнялася мріями передової української інтелігенції. О. В. Марковичу вона відповідала: "Я люблю Україну тому, що виросла в ній і пов'язана з нею святими спогадами, люблю її побут тому, що в ньому є багато поезії, люблю її наріччя, народну мову, до якої з дитинства прислуховувалася; люблю її сумні, і глибоко музичні пісні, від яких віє чимсь чарівно рідним моєму серцю; але ця любов до Малоросії не засліплює мене такою мірою, щоб я могла назвати її минуле... життям самотійним" [6, с. 125]. Листи були долучені до справ звинувачення братчиків, з якими знайомився особисто Микола І. Прочитавши листи К. І. Керстен, імператор нагородив її золотим перстнем за "справжній російський патріотизм".

На необхідності клопіткої виховної роботи наголошували й інші діячі Кирило-Мефодіївського братства. Так, О. О. Навроцький

в одному з листів до В. М. Білозерського у 1846 р. писав, що в Полтаві є багато людей, в душах яких можна посіяти "святу любов до вітчизни" [5, с. 125]. Про пропаганду ідей товариства згадував пізніше у своїй "Автобіографії" М. І. Костомаров, можливо, й з деяким перебільшенням він писав, що "поширював їх де міг: з кафедри між студентами, в приватних розмовах..." [7]. Проте цей вид практичної роботи братчиків з різних причин давав мінімальні результати: нових членів залучено не було, хоч кількість співчуваючих ідеям організації зростала. Серед них було багато жінок, підтримка яких особливо виявилась доречною, коли братчики опинилися після розгрому організації у засланні.

Але слід зауважити, що найкраще, все-таки, вдавалося кирило-мефодіївцям виховувати у національному дусі своїх дружин. Що ж стосується О. В. Марковича, то він відбував заслання за участь у діяльності товариства в Орлі, де зустрів свою долю – росіянку за походженням Марію Олександрівну Вілінську. Завдяки впливу, національному вихованню, підтримці О. Маркевича згодом вона розкрила свій талант на літературній ниві як видатна українська письменниця Марко Вовчок.

Великий вплив на формування світогляду і переконань своєї дружини Надії Олександрівни, однієї з засновниць жіночого руху в Російській імперії, мав В. Білозерський. Список можна продовжити й іншими подружніми парами: вплив П. Куліша на Ганну Барвінок, М. Костомарова на Я. Крегельську та інш. Цей приклад впливу на формування патріотичних переконань у своїх дружин часто зустрічатиметься протягом всього досліджуваного періоду.

Можливість підтримки жінками протиурядових настроїв і дій лякала представників влади. Примара появи "нових декабристок" вбачалась у усьому, що стосувалося жінок.

М. Костомаров був заарештований напередодні власного весілля з А. Крегельською. Незважаючи на поламану долю, побралось подружжя лише через багато років. Є свідчення щодо перешкод, які чинилися для переїзду на місце заслання П. Куліша його дружині О. Білозерській, пізніше відомій письменниці Ганні Барвінок. Хоч причетність П. Куліша до Кирило-Мефодіївського товариства повністю доведена не була. Він сам заперечував свою участь у його діяльності. Це підтверджував брат його дружини, один з організаторів товариства В. Білозерський.

Уважно вивчивши всі матеріали політичного слідства шеф жандармів О. Ф. Орлов і управитель III відділу Л. В. Дубельт та імператор Микола I визначили таке покарання членам Кирило-Мефодіївського товариства: Гулаку – три роки ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці, а

після – заслання до Пермської губернії; В. М. Білозерському – ув'язнення на 4 місяці у в'язниці, а потім заслання до Петрозаводська; Т. Г. Шевченка відправи рядовим до Оренбурзького окремого корпусу на 10 років із заборороною писати й малювати; Кулішу – ув'язнення на 4 місяці, заслання до Тули; О. О. Навроцькому – 6 місяців ув'язнення, заслання до В'ятської губернії; Г. Л. Андруському і І. Я. Посяді дозволити продовження навчання в Казанському університеті, після чого відправити на службу: першого – до Петрозаводська, а другого – до Рязані; О. В. Марковича заслати до Орла, М. І. Савича відправити до його маєтку в Гадяцькому повіті Полтавської губернії під нагляд місцевого начальства.

Крім покарання кирило-мефодіївців, царський уряд здійснив низку інших реакційних запобіжних заходів, спрямованих на запровадження суворого контролю за навчальними закладами, пресою, літературою, настроями в суспільстві з тим, щоб поставити непереборні перепони на шляху поширення передових суспільно-політичних ідей. Ці заходи на певний час забезпечили спокій самодержавству. Майже 10 років в Україні не було організованого політичного опору царському режиму. Проте знищити ідеї кирило-мефодіївців царату не вдалося. Різними шляхами вони пробивали собі дорогу і стали надбанням нового молодого покоління освічених українців і українок.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства полягало, передусім, у тому, що воно в умовах колоніального гніту Російської імперії висунуло ідею створення суверенної української держави на засадах політичного і соціального демократизму, а також запровадження в Україні громадянського суспільства. Вперше у вітчизняній суспільно-політичній думці було сформульоване завдання побудови демократичної України, що мало здійснюватися не тільки з використанням історичних традицій державотворення українського народу, а й нового передового досвіду європейських народів. Товариство продемонструвало приклад організаційного об'єднання діячів українського національного руху, започаткувало новий підхід щодо залучення жінок до громадської справи.

Література:

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К., 1995
2. Жеребкина І. Женское политическое бессознательное / І. Жеребкина. – СПб.: Алетейя, 2002.
3. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006.

4. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса, 1998.
5. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х томах. – К., 1990. – Т. 1.
6. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х томах. – К., 1990. – Т. 3.
7. Костомаров Н. И. Автобиография // Русская мысль. – 1885. – № 5. – С. 211.

Юрій І. А., ОДУВС

ГРАДОНАЧАЛЬНИЦТВО ЯК СУБ'ЄКТ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX СТ.

Стаття посвящена правовим аспектам градоначальничества как института государственной власти на юге Российской империи. Рассмотрены особенности деятельности градоначальников по обеспечению правопорядка в XIX в.

The article is devoted to legal aspects of governorate as institute of the government in the south of the Russian empire. Features of activity of the city governors on law and order maintenance in the XIX century are considered.

Градоначальництво як особливий інститут місцевої влади з'явився на початку XIX ст. в умовах одержавлення найважливіших напрямків соціально-економічного та культурного життя південного регіону в процесі його інтеграції до Російської імперії. Організація градоначальств була зумовлена необхідністю встановлення на приєднаних приморських територіях відповідного правопорядку. Як підкреслював відомий правознавець XIX ст. О. Д. Градовський, підставами для вилучення градоначальств із загального губернського управління був їх особливий статус міст-портів, важливих для ведення зовнішньої торгівлі, а також наявність переселенців, що вимагали особливих заходів піклування та поліцейського нагляду [1, с. 135]. Окремі аспекти градоначальницької влади розглядалися також у працях революційних дослідників В. М. Грибовського, А. О. Скальковського, К. М. Смольянінова, сучасних істориків В. В. Дмитрієва, П. Херліхі, Р. К. Феденьова, О. П. Якубовського [2 – 6]. Проте правозахисний аспект функціонування інституту градоначальництва залишився поза увагою дослідників. Мета цієї статті полягає у висвітленні проблеми правового регулювання діяльності градоначальників щодо забезпечення правопорядку, її особливості на півдні Російської імперії у XIX ст.